

האם אכן אמר מתתיהו "מי לה' אלי"?

כאשר ראה משה את מעשה העגל הוא הכריז (שמות לב, כו): "מי לה' אלי", ואז "ויאספו אליו כל בני לוי" והם הרגו את המשתחוים לעגל. כבר דורות נפוצה הדעה שלפיה גם מתתיהו החשמונאי הכריז בתחילת המרד "מי לה' אלי", והדעה הזו כה רווחת עד שהיא נתפסת כמובנת מאליה.

אבל בספר המקבים א ב, כד-כז (בתרגום כהנא) כתוב: "וירופץ מתתיהו ויקנא... ויזבחהו על הבמה... ויקנא לתורה כאשר עשה פינחס לזמרי בן סלוא. ויקרא מתתיהו בעיר בקול גדול לאמור **כל המקנא לתורה העומד בברית ילך אחרי**"¹; מטבע הלשון 'מי לה' אלי' לא נאמר שם. בספר המקבים ב מתתיהו לא מוזכר כלל². ב"מלחמות היהודים" מאת יוספוס פלאוויוס (א, א) מסופר על מעשה הגבורה של מתתיהו, אבל לא מובאת קריאתו. ב"מגילת אנטיוכוס" (ורשא תר"ג, ג, על פי כ"י לונדון) מובא סיפור מלחמה אחר לגמרי, גם כן ללא הקריאה הזאת. "מדרש חנוכה" נוסח א (וילינק, בתי מדרשות חדר ו) מספר את סיפור נישואי בתו של מתתיהו עם בן חשמונאי (כד!) ללא הקריאה המפורסמת, וגם "מדרש חנוכה" נוסח ב (וילינק, בתי מדרשות חדר א) מביא את שיחת מתתיהו עם חשמונאי (כד!) ואינו מזכיר את הקריאה. נציין גם שספר מקבים א הנ"ל מדמה את מתתיהו לפינחס ולא למשה, כך גם "מגילת אנטיוכוס" (פסוק נה) מדמה את אלעזר בנו של מתתיהו ל"פינחס בר אלעזר די קנאי קנאה ושיזב לישראל". אם כן, אין שום מקור בכתבי חכמי ישראל הקדומים לכך שמתתיהו אמר "מי לה' אלי".

הביטוי "מי לה' אלי" נמצא רק במקור עתיק אחד - בספר יוסיפון³. יוסיפון בגרסתו המקורית מתאר את תולדות עם ישראל בתקופת הבית השני עד למרד הגדול⁴. הספר חובר כנראה בשלהי תקופת הגאונים (שנת 953 לספירה) באחת מערי דרום איטליה. כפי שהוכיח פרופ' דוד פלוסר, קיימים שלושה נוסחאות של יוסיפון:

- 1 πᾶς ὁ ζηλῶν τῷ νόμῳ καὶ ἱσταν διαθήκην ἐξελέθτω ὀπίσω μου
ספר מקבים א לא נשתמר, והוא ידוע לנו רק בתרגום יוני עתיק, שהוא בשבילנו המקור.
- 2 על בעיית המקורות ראה: דניאל שורץ, על המקורות ההיסטוריוגרפיים העיקריים למרד החשמונאים ולמדינתם. ימי בית חשמונאי, תשנ"ו, עמ' 133-146.
- 3 נבדק גם החומר שנמצא במפעל המילון ההיסטורי של הלשון העברית באקדמיה ללשון העברית, מדור הספרות העתיקה.
- 4 הסיפורים על תולדות יהודי ימי הביניים נוספו אחר כך בגרסה המורחבת; ספר יוסיפון מוכר בדרך כלל בצורה הזאת.

נוסח א (נמצא בכתב יד ירושלים משנת 1282, כתב יד ניו-יורק, כתב יד רוטשילד ועוד) המבוסס על כתב היד הנאמן של רבנו גרשום ב"ר יהודה מאור הגולה שלא הגיע לידינו, נוסח ב המעובד והמקוצר במקצת (נמצא בכת"י וטיקן ובמהדורת מנטובה), ונוסח ג המורחב שנערך בערך כמאתיים שנה אחרי חיבור הספר (לפני 1161) באיטליה⁵. עורך נוסח ג לא העתיק את הנוסח הקדום אלא "כתב בעצם את הספר מחדש לפי טעמו ולפי השקפותיו, ואף הוסיף סיפורים חדשים לפי טעם הספרות העממית של ימי הביניים"⁶. על סמך הנוסח השלישי הזה הודפסה מהדורת קושטנטינא, ועליה התבססו כל מהדורות הספר עד סוף המאה הי"ט (מהדורת מנטובה הייתה היחידה ששמרה את נוסח ב עד שנת תרע"ג⁷, ואילו נוסח א נשתמר רק בכתבי יד)⁸.

ובכן, כך כתוב בנוסח א הנאמן ביותר: "וישלח [מתתיהו] את יהודה בנו בכל ערי יהודה בסתר לאמר: מי בכם עמי ומי ליי אלי"⁹. בכתב יד ירושלים (גם אותו ההדיר פלוסר) הגירסה שונה במקצת: "מי בכם מי, ומי ליי אלי"¹⁰. נוסח ג מביא אימרה מורחבת: "מי בכם ירא יי ומי ליי אלי"¹¹. אבל בכתב יד אחד של נוסח א - כ"י ניו-יורק (אדלר 1674) אשר פלוסר עצמו משבח¹² - נמצא שינוי מהותי: "מי בכם עמי ומי ליי" - ללא מילת "אלי"¹³, וקרוב לזה גם נוסח ב (כ"י וטיקן, מהדורת מנטובה) שגורס "מי בכם ליי" בלבד¹⁴. אמנם פלוסר מפרש את הביטוי הנחקר בדרך קצרה: "ראה חשמונאים א ב, כז (אחרי התנגשות במודיעין). הלשון - שמות לב, כו, ועליה מבוססים גם דברי ספר חשמונאים א"¹⁵, ובכך הוא מניח שהביטוי "כל המקנא לתורה העומד בברית ילך אחרי" זהה למעשה לנוסח "מי לה' אלי". אך אין הכרח להניח שקיים שיבוש גירסה בכתב יד ניו יורק ובנוסח ב; אפשר לפרש את הגירסאות האלה לא כרמז לביטוי של משה בספר שמות - אלא כהפניה למקומות אחרים במקרא, למשל "לה' ולגדעון" (שופטים ז, יח). נוסף על כך חשוב להדגיש שמתברר ספר יוסיפון לעתים קרובות מגוון את תיאור המאורעות בפרטים מושכי לב שהוא המציא

- 5 ספר יוסיפון, ערך דוד פלוסר, כרך ב. ירושלים: מוסד ביאליק, תשמ"א, עמ' 46.
- 6 שם, מבוא, עמ' 25.
- 7 כהנא אברהם, ספרות ההסטוריא הישראלית, וארשה, תרפ"ב, חלק א, עמ' 143.
- 8 ספר יוסיפון שם עמ' 46.
- 9 ספר יוסיפון שם כרך א פרק טז, שורות 7-8, עמ' 76.
- 10 ספר יוסיפון, הנוסח המקורי, צילום כתב יד ירושלים, ערך דוד פלוסר. ירושלים: מרכז שלמון שזר, תשל"ט, עמ' bb80.
- 11 ספר יוסיפון. ורשה, תר"ן, עמ' 45.
- 12 ספר יוסיפון, ערך דוד פלוסר, כרך ב, עמ' 19.
- 13 שם, עמ' 277.
- 14 כהנא אברהם, ספרות ההסטוריא הישראלית, וארשה, תרפ"ב, חלק א, עמ' 148.
- 15 ספר יוסיפון, שם כרך א, עמ' 76, הערה 8.

בעצמו¹⁶, ויתכן גם שאחד המעתיקים של נוסח א הוסיף את המילה "אלי" לשם אחיזת הסיפור בטקסט התורה.

כאן חייבים אנחנו לשים לב לשני דיוקים חשובים. א. קריאת "מי לה' אלי" נאמרה על פי יוסיפון לפני המעשה במודיעין, בתיאור פרעות פיליפוס. לפי יוסיפון המרד הלאומי התחיל מהתנגדות לאכזריותו של פיליפוס: "נפרוק עול גוי מוקדון מעל עם יהודה"¹⁷. מעשה המזבח אשר במודיעין מתואר בהמשך¹⁸ ולא משמש עילה למרד, ובתיאור המעשה הזה לא מכריז מתתיהו כלום. ב. הקריאה שלנו מיוחסת ביוסיפון לא למתתיהו אלא ליהודה (אם כי ביוזמתו של מתתיהו). כיצד אם כן נוצרה דמותו המפורסמת של מתתיהו חשמונאי המכריז "מי לה' אלי" על גופתו של המתיוון ההרוג מקריב הקרבן?

ואכן נראה שמיוסיפון עד ייחוס "מי לה' אלי" למתתיהו הדרך רחוקה. את הקריאה הזאת לא מביא רבינו המאירי בספר הקבלה¹⁹, ולא ר"מ זכות בספר יוחסין²⁰, ולא רבי דוד גנז ב'צמח דוד'²¹, ולא רבי יחיאל היילפרין ב'סדר הדורות'²², ולא וייס²³, גם באנציקלופדיה היהודית "פחד יצחק" בדברים על חנוכה²⁴ אין מילה על כך. ב'דורות הראשונים' לרבי יצחק אייזיק הלוי לא נמצא כלל תיאור של תחילת מלכות החשמונאים, אך גם בדברי הימים של גרץ²⁵, וגם בדובנוב "הקצר"²⁶ ו"הארוך"²⁷, וגם אצל שולמן²⁸ וקאסל²⁹ עניין 'מי לה' אלי' לא מוזכר כלל. המקור היחיד לסיפור המקובל בימינו הוא ספרו של ההיסטוריון היהודי הנודע רבי זאב יעבץ "דברי הימים לעם בני ישראל". כך הוא כותב: "ומתתיהו קרא בקול גדול: 'מי לה' אלי', ויברח הוא ובניו וכל יראי ה' אנשי החיל המדברה למען התאזר שם..."³⁰.

- 16 פלוסר מביא דוגמאות לדמיונו המופלג של מחבר יוסיפון בעמ' 161 של כרך ב במהדורת תשמ"א הנזכרת.
- 17 ספר יוסיפון, שם עמ' 77.
- 18 ספר יוסיפון, שם כרך א פרק טז, שורות 35-22, עמ' 78-77.
- 19 רבי מנחם ב"ר שלמה המאירי, סדר הקבלה. ירושלים-קליבלנד, תשנ"ב, עמ' 65.
- 20 ספר יוחסין. ורשא, תרל"א, עמ' 16.
- 21 צמח דוד. ורשא, תרל"ח, עמ' 28.
- 22 סדר הדורות. ורשא, תרמ"ב, עמ' 195.
- 23 דור דור ודורשיו, חלק א. ברלין, תרפ"ד (המהדורה הראשונה - 1871), עמ' 108.
- 24 רבי יצחק למפרונטי, פחד יצחק. ויניציא, תקנ"ח, כרך ג, דף מג ע"ב - דף מד ע"א.
- 25 Graetz H., Geschichte der Juden. Leipzig, 1853-1876.
- 26 Dubnow S. Die jüdische Geschichte: ein geschichtsphilosophischer Versuch / autorisierte Übersetzung aus dem Russischen von J.F Berlin : S. Calvary, 1898.
- 27 Dubnow S., Weltgeschichte des jüdischen Volkes: von seinen Uranfängen bis zur Gegenwart. Berlin: Jüdischer Verlag, [1925-1929].
- 28 קלמן שולמן, ספר דברי ימי עולם: תולדות בני האדם והעתים. וילנה, תרכ"ח.
- 29 דוד קאססעל, קורות עם ישראל, תרגם דוד ראדנער. וילנא, תרמ"ו, עמ' 45.
- 30 דברי הימים לעם בני ישראל, חלק רביעי. וארשה, תרנ"ב, עמ' 82.

מקובל לחשוב שספר "דברי הימים לעם בני ישראל" נכתב כתשובה 'מסורתית' לספרים של גרץ³¹. דרכו של הרב יעבץ, איש ההשכלה הנאמן למסורת, לסמוך כל עובדה בחיבורו על מקורות נאמנים וידועים - בפרשת מרד החשמונאים בדרך כלל על ספרי המקבים, כתבי יוספוס, מגילת תענית ועוד; אבל את המשפט שצוטט לעיל הוא מביא ללא ציון מקור. יעבץ יכול היה להשתמש בנוסחאות ב (מהדורת מנטובה) ר"ג (שאר מהדורות) של ספר יוסיפון, ולא נותר אלא להניח שהוא לקח את האמירה הזו משם אך שינה את מה שמצא ועירב את הטקסט עם המידע מספר המקבים, וכך נוצרה המסורת החדשה.

אמנם הדעה המקובלת היא ש"שני הכרכים הרביעי והחמישי [של ספרו של יעבץ], הדנים בתקופת הבית השני, אינם מוסיפים עובדות היסטוריות על אלה שגרץ הביא בכרך המקביל של תולדות היהודים"³². גם ר' יצחק אייזיק הלוי, בעל "דורות ראשונים", כתב אחרי קוראו את הספר: "כל דבריו הנם ביסודם בנויים על דברי גרץ, וייס וגם גייגר, רק הסגנון שונה"³³. אמנם יעבץ נהג לצרף את המידע מהספרות המסורתית עם ממצאי ההיסטוריה המדעית. כך הוא מתאר את מטרותו: "לברר דברי הימים הבאים אחריהם [אחרי ימי הבית הראשון] מתוך ספרות עמנו הפנימית [...] ולשית את ספרותנו למקור ולמצורף לדברי ימינו; ודברי סופרי הנכר, העתיקים והחדשים, לא היו לי רק למילואים"³⁴. ראובן מיכאל במחקרו רומז על כך שיעבץ נהג לשנות פרטים מסוימים לשם התאמה טובה יותר עם המסורת. כך שיבח מאוד יעבץ את ההיסטוריון היהודי מימי הביניים רבי עזריה מן האדומים (דה רוסי) וראה את עצמו כממשיכו, והרי עזריה מן האדומים השתמש בביקורת הטקסט של הכרוניקות היהודיות, השווה את הנוסחאות מהבחינה הפילולוגית ואף תיקן כמה מקומות בחישובי שנים³⁵.

המסקנה היא שזאב יעבץ הוא זה ששילב בתיאור מרד החשמונאים, כנראה מתוך סיבות חינוכיות וספרותיות, שתי מסורות - מעשה מתתיהו ליד המזבח מתוך ספר המקבים א והקריאה "מי לה' אלי" מספר יוסיפון, והדברים שיצאו מפרי עטו הפכו לנחלת הכלל³⁶.

ננסה לתאר את התפשטות גרסתו של יעבץ בתודעה היהודית. בשלהי המאה הי"ט

Dinur B.-Z., "Yawitz, Ze'ev", Encyclopedia Judaica, 1972, v.9, p, 1304; Gartner L.P., 31
"Historiography", Encyclopedia Judaica, 1972, v.8, p. 562

ראובן מיכאל, הכתיבה ההיסטורית היהודית מהרנסנס עד העת החדשה. ירושלים, תשנ"ג, 32
עמ' 441.

מכתב אל ר' שלמה זלמן קוטיק משנת תרס"ח, מובא ב: רייכל א' (עורך), אגרות ר' יצחק 33
אייזיק הלוי. ירושלים-תל-אביב, תשל"ב, עמ' 137-138.

תולדות ישראל, כרך ארבע-עשר. תל-אביב, תרצ"ו, עמ' 191-192. 34

מיכאל, עמ' 463-464. 35

"יש להניח שספריו היו נפוצים בעיקר בין חברי התנועה הציונית-דתית "מזרחי" שיעבץ היה 36
אחד ממייסדיה וגם העורך הראשון של בטאוניה". מיכאל, עמ' 465.

הפך חג החנוכה ל"חג החשמונאים", "חג המקבים", מעין חג ציוני חדש³⁷. האופי הזה התבטא בין השאר במסות, בנאומים, במאמרים וביצירות שרוכזו לבסוף בשני אוספים גדולים - כרך "חנוכה" ב"ספר המועדים"³⁸ ו"ספר החנוכה"³⁹. המדור "חנוכה" ב"ספר המועדים"⁴⁰ לא מזכיר את המלים "מי לה' אלי", והצילום של הפסל הידוע של בוריס שץ⁴¹ ב"ספר המועדים" (עמ' 102) נושא את הכותרת "מי לעם [י] אליו". אבל ב"ספר החנוכה" המצב שונה, ויש לכך סיבה. לפי שמואל דותן⁴², האיש שנתן לחנוכה את צביון החג הלאומי-הציוני הוא מנחם אוסישקין. כבר בראשית דרכו כפעיל ציוני הוא ניסה להנחיל בעם את המשמעות הלאומית של חג זה. כך הוא כותב אל אחד העם בשנת 1892: "את חג החנוכה הנוכחי [תרג"ג] יחגגו בני עירי [יקאטרינוסלאב] כחג לאומי לכל דבר: הילדים ישירו 'הנרות הללו' ו'ציון ציון', אחד המורים יקרא לפנייהם מעניין דחנוכה ואחרי כן אראה להם תמונות מארץ ישראל ואבאר להם את התמונות האלה"⁴³. "ספר החנוכה" נכתב בהשפעת כתבי אוסישקין. האוסף הזה יצא לאור בשנת תרצ"ד, הוא רווי באזכורי גבורת המקבים ומסתמך בעיקר על ספר המקבים (קטעים מספר חשמונאים א יצאו בתרגום העברי כבר בשנת 1901⁴⁴, ובשפות אחרות הספר היה נגיש ליהודים מתחילת ההשכלה). בשלושה מקומות באוסף רב-משתתפים זה נאמר "מי לה' אלי", אבל כולם קשורים לא למאמרים מדעיים או תורניים אלא ליצירות ספרות ואומנות⁴⁵.

- 37 אלעזר דון-יחיא, "חג מסורתי ומיתוס לאומי: חג החנוכה ומיתוס המכבים בציונות, ביישוב ובמדינת ישראל", בין מסורת לחידוש, תשס"ה, עמ' 610-581.
- 38 יום טוב לוינסקי, ספר המועדים כרך ב, ירושלים תשי"ד.
- 39 ח' הררי (עורך), ספר החנוכה, תל-אביב תרצ"ד.
- 40 על אופיה של החנוכה ב"ספר המועדים" ראה מ"ש אורית בשקין "חג החנוכה בשיח הציוני: על-פי 'ספר המועדים'", זמנים 61, 1998, עמ' 50-38.
- 41 http://jafi.jewish-life.de/zionismus/people/images/Schatz_Statue.jpg
- 42 ש' דותן, "מחג החנוכה ל"חג החשמונאים" - צמיחתו של "חג לאומי" ציוני", מחקרי חג 10, תשנ"ט, עמ' 53-29.
- 43 י' גולדשטיין, אוסישקין: ביוגרפיה, כרך א. ירושלים, תשנ"ט, עמ' 74.
- 44 מספר חשמונאים. ברלין: מ' פאפפלוייער, תרס"א.
- 45 א. מחזה לתיאטרון הצללים "נס החנוכה" מאת עמנואל הרוסי - ספר החנוכה, עמ' 416-397; ב. חלק מן המחזה "Die Makkabäer" מאת אוטו לודביג (1813-1865) (שתי מערכות ראשונות) שיצא לאור בעיבוד עברי של י' למדן בשם "ראשית המרד" - ספר החנוכה, עמ' 201-191, המילים האלה אינם במקור (Ludwig, Otto, Die Makkabäer, <http://gutenberg.spiegel.de/ludwig/makkab/makkab.htm>) אבל הם הוכנסו בעיבוד העברי; ג. כותרת לציור של יהודה אפשטיין (ספר החנוכה, מול עמ' 158) המציג את מקבי הלוחם. ב"אומנות היהודית" של רות בפרק על אפשטיין לא מוזכר הציור "מי לה' אלי", לא במהדורה העברית (ב"ס רות, בעריכת בצלאל נרקיס, האומנות היהודית, תשנ"ו (מהדורה מתוקנת). עמ' 166). ולא במהדורה האנגלית (Roth, Cecil, Jewish Art: An Illustrated History, Revised, edition by B.Narkis, London 1971. p.222, "Maccabeens". בחוברת "אורות" (חומר לחנוכה, הלשכה הראשית של הקרן הקיימת.

אם נעייין בחוברות ההדרכה לחנוכה של תקופת הקמת המדינה, נגלה שהן נחלקות לשתי קבוצות: אלה המצטטות את ספר המקבים א⁴⁶, ואלה המעבדות אותו או המספרות את תוכנו בקיצור. הקבוצה הראשונה אינה מכניסה בפיו של מתתיהו "מי לה' אלי". הקבוצה השנייה חופשית יותר. למשל, החוברת "מגילת חנוכה" מביאה את סיפור המרד בפרוטרוט תחת הכותרת "ספר חשמונאים מספר", ומציעה נוסח מעורב של הקריאה: "מי לתורת אלקינו - אליו". נראה שלפנינו התפתחות עצמאית, פרי שילוב בלתי מכוון של "כל המקנא לתורה העומד בברית ילך אחרי" מספר המקבים, ושל "מי לה' אלי". החוברת הזאת נכתבה בשנת תש"ו, וכבר בשנת תשט"ז בחוברת "דפים לחנוכה" שיצאה לאור מטעם משרד הדתות נכתב: "קרא מתתיהו: מי לה' אלי - להילחם באויבינו ולהכות בהם מכה אחת אפים - ולה' התשועה!"⁴⁷. בהגות הדתית-חרדית על החנוכה לא נמצאו עקבות הקריאה 'מי לה' אלי' במחצית הראשונה של המאה העשרים⁴⁸. נזכיר גם את ארגון הנוער הדתי-ציוני "ברית חשמונאי" שנוסד בשנת תרצ"ד ונסמך במופגן על מסורת החשמונאים ועל מאבקם הדתי, והוא בחר כסימתו את המילים מספר משלי (כא, לא) "לה' התשועה"⁴⁹ ולא "מי לה' אלי". ניתן להסביר את זה בכך שצביונו הלאומי של החנוכה שכלל את ההתבטאויות "נס לא קרה לנו, פח שמן לא מצאנו" (מ' זעירא), או כפי שכתב הסופר זרובבל (יוסף ויטקין) "לא בתפילות הסתפקו החשמונאים... לא לנסים ציפו הבריונים... את דמם שפכו בעד החופש העממי"⁵⁰, נתפס בראשית המאה העשרים כניגוד מוחלט לאופי הדתי של חנוכה.

עם זאת, המסורת החדשה השתרשה מהר בתודעת הציבור. היא מקשרת את חג החנוכה עם המקרא, היא מעצבת את דמותו של מתתיהו החשמונאי כממשיכו של משה רבנו מנהיג האומה, והיא מצרפת את החלוצים ובוני הארץ של ימינו עם לוחמי המקבים וקנאי דור המדבר בקריאה "מי לה' אלי!".

ירושלים, תש"ב, עמ' 4) מודפס צילום התמונה הזאת עם כתובת "מרד המקבים, תמונה המעטרת את חדר הרצל במשרד הקרן הקיימת". החוברת הזאת יצאה לאור בלשכה הראשית של הקרן הקיימת, וללא ספק מהדירה ידעו איך נקראת התמונה בחדר המרכזי שבבניינם. נראה שהכותרת החדשה ניתנה לצילום התמונה רק במסגרת הכנת "ספר החנוכה".

46 חנוכה, ילקוט לחג האורים והמכבים, ספרון "ידיעות אחרונות", ללא השנה, Printed in Palestine.

47 דפים לחנוכה, מקורות, הלכות ומנהגות, בעריכת הרב מרדכי הכהן, הוצאת המחלקה להדרכה ולהוי הדתי במשרד הדתות, ירושלים, כסלו תשט"ז, עמ' 4.

48 ראה דון-יחיא, עמ' 592, 594.

49 דון-יחיא, עמ' 596.

50 זרובבל. יזכר (שברי הרעיונות). האחדות 11-12, יב טבת תרע"ב (מובא במאמרו של א' דון-יחיא, ראה בהערות לעיל).